

Степанков Валерій
(*Кам'янець-Подільський*)

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 – перша половина 1649 рр.)

Не дивлячись на значну кількість праць в українській і зарубіжній історіографії, присвячених аналізу внутрішньої і зовнішньої політики Б. Хмельницького, проблема литовської політики українського гетьмана не стала темою спеціальних наукових досліджень. Побічно окремі її аспекти з'ясовували у своїх роботах Л. Абецедарський, В. Бернадський, Г. Віснер, А. Вітусик, Ш. Гебеї, М. Грушевський, А. Керстен, Е. Котлубай, Л. Кубаля, М. Матвіюв, Ю. Мицик, С. Охманн, В. Серчик, В. Смолій, Л. Ченсцік та ін. автори. Ймовірно найголовнішою причиною подібного стану вивчення проблеми виявилися вузькість і фрагментарність наявної джерельної бази її дослідження. Архіви Української держави не збереглися взагалі, а канцелярський (табірний) щоденник литовського польного гетьмана князя Я. Радзівілла (унікальний своєю інформаційною цінністю) зберігся не в повному об'ємі – у ньому фіксуються події тільки з червня 1649 р.¹ Таким чином, у розпорядженні учених існує дуже обмежена кількість джерел, що дозволяють, на жаль, тільки поверхнево окреслити найголовніші аспекти литовської політики Богдана Великого на початку Української революції 1648–1676 рр.

Розгромивши польську армію під Жовтими Водами і Корсунем 16 і 26 травня 1648 р., він погодився на переговори з Варшавою. Але водночас намагався, по-перше, чинити постійний тиск на неї при допомозі організації повстань у різних регіонах України і, по-друге, забезпечити себе від потенційної загрози з боку Литви. Як відзначав Я. Радзівілл у листі до гнєзненського архієпископа 16 жовтня, Б. Хмельницький ще «в період нестабільності свого становища, коли лише збирався боротися за свою образу, на дозвіллі думав про Велике

---

¹ *Мицик Ю.* Із табірної щоденника князя Януша Радзівілла // Український історичний журнал – 2007. – №4. – С. 183.

князівство Литовське...»² Саме тому туди попрямували спочатку досвідчені козаки з метою готувати виступи місцевого населення, а пізніше рушили козацькі загоны. Вони повинні були своїми діями прикувати до себе литовські підрозділи, позбавивши їх можливості надати допомогу полякам³.

І справді, поява в третій декаді червня козацьких підрозділів полковника П. Головацького запалила народне повстання, що охопило в липні-вересні південну і центральну частину Білорусі. Почалося формування місцевих козацьких полків, які, як свідчать джерела, по-перше, визнали верховну владу Б. Хмельницького, а, по-друге, в цілому діяли згідно його вказівок, підтримуючи з ним постійний зв'язок. Наприклад, маємо визнання одного з керівників повстання Я. Соколовського (гетьмана Костирського), що він діє «за наказом» гетьмана Війська Запорізького⁴. Полонені повстанці повідомили, що голова мозирської хоругви (сотні?) Седляр «отримав від Хмельницького лист для набору через гетьмана Костирського про те, щоб він, зібравши людей, захищав місто Мозир і весь цей тракт, а також, щоб він чекав подальших повідомлень від Хмельницького про те, чи йти йому з цим гультяйством на Україну або ж углиб Литви»⁵. У вересні їх головним завданням було утримання під контролем таких міст як Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Стародуб, Бабура і ін. Тому всіляко зміцнювали їхні фортифікаційні споруди, насипали нові вали, робили потужні палісадники та ін. укріплення, «бажаючи в них зимувати»⁶.

Слід погодитися з думкою сучасного польського історика В. Бернацкого, що якщо Б. Хмельницький і мав план (а ми в цьому не сумніваємося), який передбачав уникнення вторгнення литовців до України, то він успішно запроваджувався в життя. В умовах повстання

² Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 173.

³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 2; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 51; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – С. 16–18; *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno i Witebsk, 1859. – С. 112–113.

⁴ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) ВР. – Спр. № 2576. – Арк. 217; Бібліотека Народова (Варшава) (далі – БН). ВМФ. – № 11013.

⁵ ДОВ. – С. 105.

⁶ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 4–9; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Д. Оссолінських №225/II. – Л. 169 зв.; *Абцедаарский Л. С.* Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст. – М., 1954. – С. 184–187; *Biernacki W.* Op. cit. – С. 21–27; *Kotlubaj E.* Op. cit. – С. 115–120.

«Литва не була в змозі ні вплинути на хід війни в Україні, ні допомогти військам Корони»⁷. Але це лише один аспект литовської політики гетьмана. Не можна не відмітити й іншого: він шукав шляхи до певного взаєморозуміння з литовською елітою. З цією метою демонстрував свою доброзичливість до її представників. Так, в кінці липня видав універсал Війську Запорізькому про заборону козакам під загрозою «військової кари на свавільного» вчиняти збитки в маєтках панів і сенаторів Великого князівства Литовського⁸. В цей же час наказав порубіжним полковникам, як відзначав 17 серпня в листі до гомельського старости ніжинський полковник П. Шумейко, «щоб ми з вельможностями вашими не насмілювалися воювати»⁹.

Складається враження про появу в Богдана Великого ідеї використання в своїх інтересах опозиційно настроєних до Польщі представників литовської шляхти і магнатів (переважно некатоліків), включаючи Я. Радзівілла. Показово, що в серпні-вересні трансільванський князь Д'єрдь I Ракоці, прагнучи домогтися польського трону для свого сина, прийшов до висновку про можливість отримання підтримки як з боку литовських протестантів, лідером яких виступав Я. Радзівілл, так і повсталих українців, очолюваних Б. Хмельницьким. При цьому не виключав можливості їх сумісних дій, про що повинно було домовлятися з литовським князем направлене до нього посольство П. Гечі¹⁰.

Розгромивши польську армію під Пилявцями (21–23 вересня), гетьман рушив на захід: спочатку під Львів, а пізніше до Замостя. Враховуючи можливість перекидання частини литовських військ для захисту Польщі, він наказав полковникам, які знаходилися на литовському театрі військових дій, перейти в наступ. І зробив це вчасно. 4 жовтня гнєзненський архієпископ М. Лубенський зажадав

⁷ *Biernacki W.* Op. cit. – S. 17–18.

⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 59.

⁹ Бібліотека Рачинських. ВР. – Спр. №88. – Арк. 160: БН. ВМФ. – № 3723.

¹⁰ *Гебеи Ш.* Дипломатические отношения между Трансильванским княжеством и Запорожским Войском в 1648 году // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 243–247; *Його ж.* Дипломатичні зносини між Трансильванським князівством та Запорізьким Військом у 1648 році // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2006. – С. 105–107; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 11–23; *Тазбир Я.* Роль протестантов в політичних зв'язках Польщі з Трансильванією в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 224–226.

від Я. Радзівілла виступити «на оборону Корони» у напрямі Львова або ж Любліна¹¹. Але польний гетьман по суті відмовився виконувати це розпорядження під приводом масового повстання «руської черні» в Литві. «В цій загальній розлюченості руської черні більша небезпека [загрожує] В. кн. Литовському, – повідомляв він 16 жовтня М. Лубенському, – ніж самому королівству, в якому на декілька воєводств, заражених заколотом, в мм. пани мають до двадцяти інших, яких ця чума зовсім чи майже зовсім не може захопити. А в усьому В. кн. Литовському, окрім кн[язівства] Жмудського, навряд чи є такий повіт, який не міг би бути залученим до співтовариства бунтівних». Тому погоджувався виступити з частиною війська лише для гарантування безпеки прикордонного з Короною Брестського воєводства¹². А через тиждень, 23 жовтня, в листі до коронних і литовських панів, присутніх на елекційному сеймі, вже сам Я. Радзівілл прохав їх прийняти дієві заходи для посилення обороноздатності Литви¹³. Особисто сам прибув до Варшави для обрання короля 2 листопада¹⁴.

У кінці листопада під Замостям Богдан Великий погодився укласти перемир'я з новообраним королем Яном Казимиром, після чого припинив наступ і відвів армію до центральної частини України. Аналіз джерел і робіт сучасних польських та угорських дослідників не підтверджують висловленої в польській історіографії думки (А. Керстен, Л. Ченсік) про те, що на початку 1649 р. вже існував план співпраці Д'єрдя II Ракоці (який після смерті батька став правителем Трансільванії), Б. Хмельницького і Я. Радзівілла проти польського короля¹⁵. Його не було. Можна говорити лише про виникнення передумов ведення переговорів щодо створення названої коаліції. Вперше цю ідею, ймовірно, запропонував Д'єрдь II Ракоці українській стороні під час переговорів в грудні – початку січня 1649 р. з посольством гетьмана. І вже точно знаємо, що трансільванський князь через своє посольство

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 91. – Арк. 16.

¹² ДОВ. – С. 173–174.

¹³ БМЧ. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 288–289; БН.ВМФ. – №6691.

¹⁴ *Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі...* – К., 2000. – С. 193.

¹⁵ Див.: *Гебеу Ш. Дипломатические сношения...* – С. 251–254; *Його ж. Дипломатичні зносини...* – С. 109–114; *Biernacki W.* Op. cit. – С. 28–43; *Częścik Ł. Sejm Warszawski w 1649/50 roku.* – Wrocław, 1978. – С. 18–20; *Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* – Wrocław, 1985. – С. 14–17; *Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu...* – С. 192–195; *Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612–1655.* – Warszawa, 2000. – С. 108–110.

сповістив Б. Хмельницького про існуючий союз з Я. Радзівіллом і запропонував приєднатися до нього¹⁶.

Тим часом литовський польний гетьман і не думав шукати взаєморозуміння з Богданом Великим. Як з'ясували польські дослідники, Я. Радзівілл належав до угруповання самих непримиренних до повсталого українського народу магнатів і шляхти й відкидав навіть думку про можливість досягнення угоди з гетьманом Війська Запорізького¹⁷. Не випадково його похід в кінці січня-лютого 1649 р. проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі, відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими стратами і каліцтвами полонених¹⁸. Коли вісті про них дійшли до гетьмана, він відреагував негайно. 19 лютого звернувся з листом до Я. Радзівілла, переконуючи не порушувати миру і припинити репресії. «Караті і на палі садовити і нам було кого, – зауважував Б. Хмельницький, – бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак знаючи, що за винних на невинних не можна помститися, я наказав відпустити живими близько 5000 чоловік і ні один з тих, що потрапили до наших рук, не був страчений». Одночасно підкреслював своє прагнення уникнути відновлення військових дій на території Литви: «А поки що ми затримуємося (від наступу – *В. С.*) і не пускаємо далі кожушаних шапок (татар – *В. С.*), чекаючи, чи в.кн.м. наступатиме чи ні. А ми жодної не починаємо з вами чвари...»¹⁹. Демонструючи дружелюбність до литовського польного гетьмана, вельми прихильно прийняв його посланця в Переяславі на початку третьої декади лютого, в розмовах з яким звертав увагу на свою миролюбність щодо Речі Посполитої²⁰.

¹⁶ ДБХ. – С. 102; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 pp.) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 64–66; *Гебеу Ш.* Дипломатические сношения... – С. 253–255; *Його ж.* Дипломатичні зносини... – С. 113–114; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польшею) // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 39–42; *Ochmann S.* Op. cit. – S. 16–17.

¹⁷ *Wisner W.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 // *Rocznik Białostocki.* – Warszawa, 1976. – Т. XIII. – S. 64; *Wójcik Z.* Wielkie księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich // *Przegląd Wschodni.* Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – 1991. – Т. 1. – З. 3. – S. 575.

¹⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 18–24; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1017. – Арк. 51–54; БМЧ. ВР. – Спр. № 398. – Арк. 26–31; БН. ВМФ. – № 11588; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 91–99; *Kotlubaj E.* Op. cit. – S. 126–130; *Wisner H.* Działalność wojskowa... – S. 70–72.

¹⁹ ДБХ. – С. 96–97; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 147–148.

²⁰ БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 59; БН. ВМФ. – № 6713; *Грушевський М.* Назв. пр. – С. 147–148.

Підкреслена доброзичливість до Я. Радзівілла в значній мірі обумовлювалась отриманою від трансільванських послів інформацією про те, що, по-перше, укладена угода Д'єрдя II Ракоці з литовським гетьманом про спільні військові дії проти Яна Казимира з метою його скинення і зведення на польський трон Сигізмунда Ракоці – брата трансільванського правителя. По-друге, вона передбачала також, що Я. Радзівілл «з усією Литвою і всіма тими, що знаходяться в незгоді, є добрим другом ясновельможного гетьмана і всіх Військ Запорізьких». Проте, Богдан Великий не дуже повірив словам про «дружбу» литовського гетьмана, бо надходили відомості про його діяння в Білорусі. Тому в листі до братів Ракоці (20 лютого) зажадав швидше «надіслати йому угоду найясніших князів Трансільванії і ясновельможного князя Радзівілла та литовців», а також повідомити «час, коли ясновельможный гетьман (тобто Б. Хмельницький – В.С.), найясніші князі Трансільванії і ясновельможный князь Радзівілл – кожен із свого боку, з усіма своїми силами – вторгнуться в Польщу і виконають свій намір». Для обговорення деталей реалізації плану майбутньої війни з Польщею направив до Д'єрдя Ракоці своє посольство²¹. Одночасно, аби отримати уявлення про позицію литовського гетьмана, направив до нього посольство полковника М. Нестеренка²².

Сумніви Б. Хмельницького щодо існування даної угоди, були не безпідставними. Під час переговорів з М. Нестеренком, Я. Радзівілл навіть словом не натякнув про зміну свого ставлення до повсталі України, що безумовно мало б місце у разі існування домовленості з Д. Ракоці стосовно спільних з козацькою Україною і Трансільванією військових дій проти Польщі. Князь підкреслював, що карав лише бунтівників – хлопів, котрі «підняли руку на своїх панів» (як пояснював свої дії в листі до Б. Хмельницького), і прагнув переконати українське посольство в необхідності Війську Запорізькому залишатися у підданстві Речі Посполитої²³. На початку березня українські послы прибули до Трансільванії, де з 26 березня до 6 квітня провели переговори з Д'єрдем II Ракоці. На жаль, поки що історикам не вдалося виявити

---

²¹ ДБХ. – С. 102; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом... – С. 43–44.

²² *Грушевський М.* Назв. пр. – С. 174; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге видання, доповнене, перероблене. – С. 197–198.

²³ ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 50. – Арк. 22–23; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 105; *Wisner H.* Działalność wojskowa... – S. 73; *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 115.

джерел про їхній зміст²⁴. Проте, як свідчать листи гетьмана до братів Ракоці в середині травня (після повернення з Трансильванії свого посольства і приїзду трансильванського) Ракоці не тільки не передали копії угоди з Я. Радзівілом, але і відмовилися від плану наступу на Польщу. Не випадково Б. Хмельницький звернувся також з проханням до воєначальника і радника трансильванського правителя Я. Кемені переконати останнього рушити на Краків²⁵. Але марно. З березня Д'єрдь II Ракоці переорієнтовується на отримання підтримки з боку впливових польських магнатів, відповідно створення союзу з Україною відійшло на задній план²⁶.

Переконавшись, що надії на можливість досягнення взаєморозуміння з Я. Радзівіллом і протестантськими колами Литви провалилися, гетьман у травні розробив план наступу на неї декількома напрямками²⁷. Наказним гетьманом призначив полковника Іллю Голоту, який отримав наказ об'єднати всі сили, що діють на литовському фронті, розгромити литовську армію, оволодіти столицею князівства м. Вільно, вийти до Вісли і возз'єднатися з головними силами української армії, очолюваної самим Б. Хмельницьким²⁸. Проте, на самому початку його виконання І. Голота зробив помилковий крок: замість того, щоб зайнятися формуванням війська, маючи всього 2,5–3 тис. воїнів, 17 червня почав штурм Загал'я, яке захищало 1,7 тис. жовнів. Під час битви з тилу козакам несподіваного удару завдав підрозділ (350 осіб), прибулий на допомогу з Річиці. Українці зазнали нищівної поразки, а їх провідник загинув²⁹. Таким чином ситуація змінилася істотним чином. Тепер уже виникла реальна загроза вторгнення литовського війська до козацької України, чого почав добиватися від Я. Радзівілла польський король³⁰. Передбачаючи подібний розвиток подій, Богдан Великий на початку липня направив на

²⁴ Кордуба М. Між Замостям та Зборовом... – С. 45–46.

²⁵ Там само. – С. 52; ДБХ. – С. 120–121.

²⁶ Кордуба М. Між Замостям та Зборовом... – С. 46–51; *Częścik Ł.* Op. cit. – S. 19–20.

²⁷ *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – С. 41–42.

²⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 2, 39; скринька № 36 і 37/І. – Арк. 102; *Муцик Ю.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ, 2000. – С. 179–181.

²⁹ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 24–26; Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 26, 39; *Муцик Ю.* Полковник Ілля Голота... – С. 184–187; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 112–117; *Kotlubaj E.* Op. cit. – S. 136–137, 365–366; *Wisner H.* Działalność wojskowa... – S. 74–75; *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 118–119.

³⁰ *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 119.

литовський фронт десятитисячний корпус наказного гетьмана Антона Ждановича з наказом будь-якою ціною не допустити прориву литовців на територію козацької України³¹.

Таким чином, Велике князівство Литовське займало в стратегічних планах українського гетьмана помітне місце. Спочатку він прагнув нейтралізувати його військові сили, а весною 1649 р. – оволодіти ним.

Stepankov Valerii

The Grand Duchy of Lithuania in the political plans of Bohdan Khmelnytsky (1648–the first part of 1649)

The article deals with the research of the urgent scientific problem of the fundamentals of the Ukrainian-Lithuanian connections in the middle of the 17th century formation. On the basis of the analysis of the different sources find out that B. Khmelnytsky in summer of 1648 tried, from the one hand, to avoid aggravation of the relations with the Grand Duchy of the Lithuania, and from the other hand – spread his authority upon its southern regions. Provided in historiography thesis about creation of plan of the joint action between the Ukrainian hetman, the prince of Transil'vaniya and Ya. Radziwall against the polish king on the beginning of 1649 is groundless. In spring of 1649 B. Khmelnytsky had matured intentions to capture territory of the Lithuanian Duchy, which failed because of defeats of the Ukrainian troops under Loev.

---

³¹ Липинський В. Твори. – Філадельфія, Пеннсільванія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 385–428; Переяславський О. Лоїв – Loiv. – Каліш, 1935. – С. 33–42; Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. пр. – С. 220.